

# D'una nació diglòssica (i també d'una altra de glotofàgica)

JOSEP MURGADES

*Universitat de Barcelona*

RESUM: Valoració positiva de la dimensió assagística de l'estudi, de la majoria de les interpretacions apuntades i de la documentació consultada. Objecions crítiques davant l'omissió de certa bibliografia, i davant l'èmfasi exclusiu en la dinàmica diglòssica, amb ignorància de la dinàmica glotofàgica.

PARAULES CLAU: diglòssia, nacionalisme, dominació simbòlica, llengua hegemònica, llengua subordinada.

ABSTRACT: Review of the book by Joan-Lluís Marfany about Language, Nation and Diglossia. Positive evaluation of this essay, the majority of its interpretation and of the documentation used by the author. Otherwise critical objections on the omission of some bibliography and on the exclusive emphasis in the diglossic dynamics, with ignorance of the glotophagical dynamics.

KEYWORDS: diglossia, nationalism, symbolical domination, hegemonic language, subordinate language.

“cal absolutament un enfocament sociolingüístic per a comprendre i explicar la literatura catalana, [...] un tema que m’interessa més i més és la pertinència de la literatura com a *document* de la història sociolingüística passada i present. Evidentment, aquesta *altra* pertinència no té res a veure amb els impertinents prejudicis d’alguns belles-lletristes i els grafòlatres en general”

Lluís V. Aracil (1983: 153)

Conseqüent amb la seva dilatada i fecunda trajectòria com a investigador solvent, dotat així mateix de ploma fàcil, Joan-Lluís Marfany ens ofereix amb aquest seu últim llibre (*Llengua, nació i diglòssia*, Barcelona: L’Avenç, 2008, 301 p., 21 €.) un producte que, en consonància amb la seva obra anterior, resulta indistintament valorable com a mitjà instrumental –explicatiu– i alhora com a document objectual –il·lustratiu.

D’aquest segon vessant, que el pas del temps sens dubte no farà sinó potenciar, valgui aquí ara subratllar-ne només tres aspectes formals a tall d’exemple:

A) La propensió a un estil assagístic desimbolt i tallant, on no són infreqüents les emergències del jo<sup>1</sup> i, sobretot, on abunden les afirmacions lapidàries,<sup>2</sup> amb les quals es pot estar, amb més o menys matisos, en acord o en desacord, però que en cap cas no deixen indiferent el lector.<sup>3</sup>

B) Les irrupcions lingüístiques, sia des del substrat sia des de l'adstrat, en ploma d'algú que, tot i escriure en i sobre el català, acusa influències de la llengua de formació inicial –el castellà–<sup>4</sup> i d'aquella altra en què s'ha desenvolupat després bona part de la seva activitat professional –l'anglès.<sup>5</sup>

C) L'ús indiscriminat del terme *nacionalista* en el sentit desqualificador habitual que té avui dia en el discurs hegemònic,<sup>6</sup> que no debades és el que ha reeixit a ocultar els supòsits no menys nacionalistes de què parteix i amb què igualment encara opera. La contradicció salta llavors quan Marfany no es pot tanmateix estar de reconèixer que «la restauració de la llengua catalana [a partir del moment en què es clou el període històric que ell estudia] és inseparable del desenvolupament del nacionalisme català» (p. 290). (I bé, que no es tractava d'això, al capdavant, de «restaurar» la llengua? I, doncs, que no ha de ser possible discrepar de certs plantejaments, que Marfany contribueix clarament a obliterar, amb qualificatius altres que el de «nacionalista»?).<sup>7</sup>

Ara per ara, però, el vessant més suggeridor d'aquest llibre de Marfany és l'instrumental, és a dir, el d'aportació amb ànim sovint revulsiu a un enfocament tot altre de fenòmens crucials en la vida cultural del país.

1. «Fishman és *pontifex maximus* o a hores d'ara potser fins i tot sant fundador de la sociolingüística i jo <, > un mer aficionat que es fica allà on no el demanen» (p. 41). Bo també, en aquesta mateixa línia, el recurs expressiu per exemplificar la diferència entre «fet» i «fet històric» (p. 115).

2. «Mentre no hi va haver Noruega no hi va haver noruec –si és que ara n'hi ha– i l'«occità» no ha existit mai, perquè mai no hi ha hagut una «Occitània»» (p. 62); «El fet net i pelat és que, pel que fa a la producció impresa, tot era dat i beneït, en la relació entre les dues llengües [català i castellà], ja a mitjan segle XVII com a molt tard» (p. 200); «Quan la renaixença, finalment, va arribar, va ser a desgrat de la Renaixença» (p. 228).

3. Altrament: Marfany pot dir haver manllevat a un seu vell amic «el procediment de confinar les referències bibliogràfiques a una mena d'apèndix al final de cada capítol» (p. 12), però aquesta és també la disposició de què se serveix la *Revista de Catalunya* (almenys en la nova etapa encetada l'octubre de 1986), sempre amb vista a conferir un to més a la vora de l'assaig que no de la monografia erudita.

4. «fallar» (en el sentit d'emetre un veredict, p. 167); «aconteixement» (p. 227); «condescendre» (p. 101, 286).

5. «repositoris» (en el sentit de repertoris, p. 113); «pati de recreació» (en el sentit de pati d'esbarjo, p. 242); «ejaculacions» (en el sentit d'exclamacions [!], p. 99).

6. «lector nacionalista» (p. 43, 59); «nacionalistes» (p. 60, 208); «estudiosos nacionalistes» (p. 157); «partit pres nacionalista» (p. 116); «rèmorra ideològica nacionalista» (p. 120); «teleologisme nacionalista» (p. 190).

7. Per exemple: allí on Marfany aplica compulsivament aquest qualificatiu, sovint hi escauria molt més, a idèntics efectes refutatoris, el d'«idealista» o –igualment en clau marxista– el de «psicologista».

Cosa per a la qual l'autor desplega un rigorós aparell metodològic. Consistent, primer de tot, en l'aplicació i en la reivindicació de les exigències pròpies de tot historiador competent: recerca i consideració, de cara a la història social de la llengua, de tota mena de documents,<sup>8</sup> no sols d'aquells que traeixen un interès intrínsecament lingüístic;<sup>9</sup> anàlisi qualitativa, i no merament quantitativa, de materials culturalment significatius, com ara la producció impresa;<sup>10</sup> lectura igualment de textos literaris escrits en «la llengua dominant» i no tan sols en la subordinada (p. 280).

A remarcar també, en segon lloc, la massa ingent de bibliografia de què Marfany se serveix a l'hora de fonamentar el seu estudi, entre la qual caldria destacar, per original i pertinent dins el nostre context cultural, la que remet a la història d'altres llengües igualment sense Estat, tot permetent d'establir-hi les oportunes analogies i diferències.<sup>11</sup> Justament per això sobta en canvi majorment llavors l'absència de referències a la rica tradició sociolingüística catalana. Es pot discutir qui cal considerar-ne «el principal pioner» a casa nostra (p. 53), però el que no hauria d'admetre dubte són contribucions ineludibles com ara algunes d'Aracil (1968, 1983) i de Ninyoles (1969, 1975), en les quals Marfany hauria trobat anticipada corroboració d'alguns dels seus arguments i fórmules sovint més afinades per a ells.<sup>12</sup>

En tercer lloc, encara, és d'agrair l'intent de clarificació tant conceptual com terminològica amb què Marfany encapçala aquest seu conjunt d'assajos (p. 17-57). A la ponderació extrema que s'hi fa d'allò que sigui la diglòssia (p. 17-18, 88) i del seu destriament oportú de l'anomenat bilingüisme (p. 32-34), cabria potser convenir-hi només pel que fa a la validesa històrica de tots dos conceptes –diacrònica si es vol–, però no pas tant a propòsit de situacions prou més complexes com ara l'actual, en què l'aplicació que s'hi pogués fer de distincions com les apuntades per Marfany (p. 32-34) resultarien, en part, artificioses i, en part, emmascaradores d'una relació de poder desigual que només les nocions explícites de llengua subordinada i de llengua dominant contribueixen a desvelar.

8. «No hi ha cap document que no ens concerneixi» (p. 96).

9. El retret que, en aquest context (p. 97), fa Marfany als historiadors de la llengua, de tenir més de filòlegs que d'historiadors, és reversible, en el sentit que són sovint aquests últims, i no pas aquells, els que reproduïxen textos d'una manera no gens fidel, en nom d'una «normalització» abusiva denunciada ibídem pel mateix Marfany.

10. Vegeu p. 183-184; l'observació és altrament del tot aplicable a un altre camp no menys llastat pel frenesí enumeratiu i mancat, doncs, de precisió tipològica i classificadora: els repertoris de castellanismes.

11. Vegeu alguns exemples aclaridors sobre occità, bretó, gascó, basc, gal·lès, gaèlic, a les p. 162-163, 166, 171 i, ja dins el corresponent apartat de notes bibliogràfiques, a les p. 174-181.

12. Prou que li hauria anat bé la consulta d'Aracil (1968) i tot el que hi diu sobre el teatre d'Escalante a l'hora de referir-se als sainets polítics de Robreño (p. 277). Com, semblantment, tenir en compte les lúcides anàlisis de Ninyoles (1975<sup>2</sup>) posat a explicar-se –i fer per explicar-nos– allò que la Renaixença té d'idealització compensatòria (210-211, 228, 286).

I una objecció més frontal encara: identificar exclusivament «castellanització» amb «substitució lingüística» i qualificar, per contra, de «catalanització» «la introducció [...] de castellanismes, lèxics, morfològics, i sintàctics, en el català» (p. 88-89), és sucumbir a un plantejament mig maximalista, mig paradoxista, ignorant, en definitiva, que tot procés de *language shift* no es consuma de la nit al dia i, doncs, que una «castellanització» en el sentit restrictiu que Marfany li dóna esdevé possible gràcies també a l'erosió incessant propiciada per allò que aquest (amb premeditat sarcasme?) s'entesta a entendre com a «catalanització».

En qualsevol cas, en aquest to dràstic i sense concessions se situa, possiblement, un dels motius de l'agosarada aposta exegetica de Marfany. Que sap com impugnar l'anacronisme inherent a certes anàlisis valoratives de fets lingüístics pretèrits (p. 101). I com refutar el que sovint aquestes presenten de *wishful thinking* retrospectiu (p. 116-117). Com ara la de pressuposar lleialtat lingüística allí on aquesta era simplement impensable pel fet que no hi havia entre les classes subalternes cap altra opció (p. 108, 171-173, 276). O la de veure mostres de resistencialisme on merament es tractava d'ús consuetudinari de l'única llengua sabuda i comunament emprada (p. 87, 118, 237). O, encara, com la d'atribuir a una repressió lingüística aliena el que sovint no foren sinó contradiccions de la mateixa societat catalana (p. 118, 192).

Punts nuclears de la seva compacta tesi són, llavors, en apressada síntesi, els següents:

La diglòssia –en els termes en què l'entén Marfany (p. 33, 37, 129)– fóra una realitat ja profundament arrelada en la societat catalana de l'Antic Règim. Conseqüència de la defecció dinàstica i, subsegüentment, de la Cort (p. 66, 91).<sup>13</sup> La discriminació (o «classisme», com en diu l'autor) consisteix llavors a privar les classes subalternes de l'accés a la llengua alta (p. 102, 109). La relativa abundància aleshores de publicacions religioses escrites en la llengua de les classes inferiors, encara absolutament monoglotes, no obeeix a cap altre propòsit que el de mantenir aquestes en la ignorància, tot facilitant-ne el control ideològic (p. 102, 108, 158). Raó per la qual, en la intuïció que alguns elements d'entre elles poguessin tenir d'una tal condescendència repressora, es produïen eventuais reaccions de rebuig contra la llengua pròpia i a favor de la identificada amb un estatus superior (p. 172).<sup>14</sup> Encara dins les coordenades de l'Antic Règim, ni un Decret com el de Nova

13. Aquesta constatació prou que ja es va encarregar de deixar-la ben clara en el seu moment Jordi Carbonell (1961).

14. Marfany ho il·lustra amb una anècdota de predicació apostòlica que tingué lloc prop d'Avinyó a començaments del segle XIX. No li calia anar tan lluny en l'espai ni quedar-se tan a la vora en el temps: Fuster explica un cas anàleg esdevingut a Girona a començaments del segle XVII (Fuster 1968: 191-192). Pitarch, pel seu compte, s'hi estén més aprofundidament (Pitarch 2001: 160-162).

Planta (1716) ni una Reial Cèdula com la que prescriu l'ensenyament només en castellà (1768) no actuarien tampoc ben bé com a agents de castellanització (p. 95, 102, 108, 111). Uns fets, aquests, que no esdevindrien repressivament operatius fins a l'adveniment de la revolució liberal, ja a començaments del segle XIX, en què saber la llengua de l'Estat es converteix en deure de tothom (p. 168), així com la consumació de la diglòssia en objectiu polític (p. 220). És a partir de llavors quan proliferen els manuals escolars amb vista a la propagació del castellà mitjançant el coneixement espontani i previ –i sovint únic– del català (p. 170-171).<sup>15</sup> I quan, en simptomàtica coincidència amb l'abandonament dels usos instrumentals escrits d'aquesta llengua, sorgeix una anomenada Renaixença a tall de contraprestació simbòlica en l'àmbit eteri de les belles lletres (p. 109, 210-211).<sup>16</sup> Els Jocs Florals, en aquest context, talment una prolongació del «curiós gènere de la vindicació de les “excel·lències” del català, vindicació que és absurd de presentar, com se sol fer, en termes de defensa de l'ús de la llengua, atesa l'evidència flagrant de la pràctica sòlidament diglòssica dels vindicadors» (p. 222), no foren en realitat sinó «la culminació lògica d'aquest corrent històric de justificacions individuals de l'adopció de la diglòssia» (p. 225), així com una «manera de solemnitzar públicament, i doncs consagrar oficialment, la immolació de la llengua catalana, pels seus propis fills, en l'altar de la nació espanyola» (p. 235). L'anarquisme, altrament, en tant que moviment obrerista de caire simètricament antitètic al moviment burgès representat per la Renaixença, no hauria fet sinó també fomentar encara més, pel seu compte i des de baix, la diglòssia consubstancial amb la societat catalana (p. 129-151)<sup>17</sup> relegant la llengua del país als registres més informals i jocosos i abraçant l'espanyola per a tots els altres d'intenció formal i elevada (p. 136-141).<sup>18</sup>

15. Per cert: d'on treu Marfany que el *Método práctico para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña* d'Odón Fonoll és de 1836 i que és «molt reimprès»? (p. 180). A Palau y Dulcet certament no hi consta, però sí a Marcet & Solà, que en consignen la que possiblement (a jutjar també pel Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya) deu ser-ne l'única edició, de 1862. Altrament: no tots «els historiadors» han presentat aquests manuals com a «primeres reivindicacions» de la llengua bo i sense adonar-se que «de fet eren els agents més decidits de la seva eliminació o definitiva subordinació» (p. 171): vegeu, en aquest sentit, Solà 1984: 180-181.

16. Una tesi altrament ja apuntada en un article publicat el gener de 1988 i recollit després dins Murgades (1996: 136-139).

17. La relació nominal en què són acarats anarquistes i burgesos (p. 142) ajudaria a visualitzar fins a quin punt l'actitud «respecte a la llengua pròpia» fóra, durant el tombant del XIX-XX, «exactament la mateixa» per part dels uns i per part dels altres. D'acord. Amb la diferència només (omesa per Marfany possiblement perquè escapa als límits cronològics del seu estudi) que aquells hi han persistit en bloc fins als nostres dies, mentre que aquests (alguns d'entre aquests, i per raons d'una conveniència per sort no sols profitosa per a ells), no. ¿O qui van ser, si no, els grans impulsors del Noucentisme i, fins i tot, del primer Modernisme?

18. El recurs, paral·lel al que observa el mateix Marfany a propòsit del teatre de Robreño (p. 277), no podia ser altrament més inveterat: vegeu, a propòsit del teatre valencià del segle XVI, Fuster (1976: 27-113).

Amb tot aquest desplegament interpretatiu, secundat per l'oportú aparat documental, sembla que el debat hauria d'estar servit. I d'entre els molts fronts a què sens dubte es presta per entrar-hi en enriquidora polèmica, basti ara i aquí apuntar-ne només un, potser el de més abast: el de precisar la respectiva importància del factor endogen i del factor exogen en el desencadenament i en la prossecució del complex procés analitzat.

Marfany, taxatiu com és habitual en ell, ho té clar: «Procés endogen, doncs, i ben endogen» (Marfany 2001: 466); «si els catalans lletrats de començos del XIX van abandonar l'ús escrit de la seva pròpia llengua [...] va ser per voluntat pròpia» (Marfany 2001: 403). I aquesta és la tesi en què s'ha mantingut, tot insistint-hi, en el present llibre (p. 87, 111 i, més en general, *passim*).

Llàstima només que la realitat no acostumi a ser ni tan blanca ni tan negra. Fuster, avançant-se en el concepte i pràcticament en el mateix mot a Pueyo, s'havia referit ja, a propòsit de la València de finals del segle XVI, en un marc històric no pas certament encara de repressió contra la llengua autòctona, a aquelles condicions que tanmateix hi propiciaven «un clima de facilitat per al castellà» (Fuster 1968: 181). Pueyo, per la seva banda, ha parlat de «facilitació», entesa com aquell procés en virtut del qual, a partir d'un moment donat, «el coneixement de la llengua dominant esdevé cada cop més ineludible, més senzill, més corrent i menys insòlit, la qual cosa en possibilita, automàticament, una freqüència d'ús major» (Pueyo 1996: 94).

I bé, ¿es pot concebre la tal facilitació en un sentit només unidireccional –com fa esquemàticament Marfany–, al marge, doncs, de qualsevol inserció dins una dinàmica d'interrelació dialèctica? ¿Es pot creure ingènuament en una «voluntat pròpia», del tot sostreta a pressions mediambientals i absolutament impermeable a tota mena de condicionants externs, tota «lliure» doncs? ¿S'hi val a ignorar allò que, tot just els sociòlegs, solen anomenar els mecanismes de coerció que faciliten l'adhesió a una comunitat nacional mitjançant l'ús de la violència simbòlica? ¿Es pot prescindir, posats a tractar d'aquestes qüestions i per no moure'ns de la sociologia, de tot el que Bourdieu va teoritzar entorn de la per ell anomenada «dominació simbòlica»?<sup>19</sup>

És llavors, per tal com Marfany no pren en consideració tota aquesta altra cara de la moneda, quan no troba explicació per al fet que els catalans dels segles per ell

19. «Toute domination symbolique suppose de la part de ceux qui la subissent une forme de compli-cité qui n'est ni soumission passive à une contrainte extérieure, ni adhésion libre à des valeurs. La reconnaissance de la légitimité de la langue officielle n'a rien d'une croyance expressément professée, délibérée et révocable, ni d'un acte intentionnel d'acceptation d'une «norme»; elle est inscrite à l'état pratique dans les dispositions qui sont insensiblement inculquées, au travers d'un long et lent processus d'acquisition, par les sanctions du marché linguistique et qui se trouvent donc ajustées, en dehors de tout calcul cynique et de toute contrainte consciemment ressentie, aux chances de profit matériel et symbolique que les lois de formation des prix caractéristiques d'un certain marché promettent objectivement aux détenteurs d'un certain capital linguistique» (Bourdieu 1982: 36).

estudiats «s'avenen a ser diglòssics, però no a canviar totalment de llengua, ni tan sols a esdevenir pròpiament bilingües» (p. 222) i, doncs, contra tota lògica i empirisme, ho atribueix a «un misteri que potser no arribarem a esbrinar mai» (!) (p. 222-223).<sup>20</sup>

Tanmateix, si aquells catalans no van acabar renunciant del tot a la llengua, no va ser per raons històricament misterioses ni per cap mena de tossuderia congènita: va ser pel mateix fracàs del poder d'Estat que, tant abans com després de la Nova Planta –és a dir, tant amb anterioritat com amb posterioritat a l'inici de la persecució política i programàtica de la llengua–, va ser incapaç de dotar-se d'uns mitjans de coerció prou invisibles, i alhora sobretot prou convincents, per facilitar la defecció lingüística massiva, *motu proprio* i a tots nivells, de l'ampli conjunt de la població catalana. Els catalans es van quedar a mitges, en el procés d'abandonament de la llengua, perquè l'Estat que n'absorbia la majoria –l'espanyol– va fer curt igualment a l'hora de bastir unes estructures de poder que n'asseguessin la integració total i conformada dins el seu motllo unitarista.

Miquel Pueyo ho ha exposat amb claredat diàfana i des d'uns supòsits no pas gaire allunyats en el fons dels de Marfany: «els diferents ritmes en la recessió [de la llengua catalana] no depenien tant de la resistència oposada al desplaçament per la part afectada de la nostra comunitat com de l'eficàcia i de la velocitat amb què els estats respectius [Espanya, França, Itàlia] difongueren i imposaren la que havia estat definitivament assenyalada com llur llengua nacional [...] d'aquestes dues operacions –difondre i imposar– la primera era més important i concloent que la segona, a l'hora d'entendre perquè el català reclusava, ací o allà, amb major o menor embranzida. Breument: el quid de la qüestió no es trobava tant en l'arxifamosíssim decret de l'anell o en les malvestats derivades de l'animadversió borbònica, com en el sou, la consideració social i la preparació dels mestres o en la regularitat amb què les quintes s'incorporaven als exèrcits nacionals» (Pueyo 1996: 173).

Començant ja, doncs, a concloure: la cosa no va –no hauria d'anar– de fins a quin punt, per dir-ho amb lèxic abrupte, els catalans són (han estat) uns bords mesells o, per contra, de fins a quin punt són (han estat) uns malparits genocides els espanyols, sinó dels termes en què, a partir d'una inextricable evolució històrica, s'estableix una predominança d'aquests sobre aquells, de manera que, en recíproca interrelació de vectors oposats, es perpetua una situació conflictiva en què ni els uns fagociten plenament els altres, ni els altres s'emancipen completament dels uns. O

20. Una apreciació igualment ahistòrica, i tota llastada de psicologisme, és la que formula quan, per argumentar per què el català ha sobreviscut a l'occità, ho imputa al fet que els catalans foren «cabuts» (!) (Marfany 2001: 486).

transposat a l'àmbit lingüístic: ni el castellà substitueix tothora i pertot el català, ni el català aixeca prou el cap per poder bastar-se sempre i arreu sense menester el castellà.

Els dos últims llibres de Marfany són, en aquest sentit, un raig d'incitacions a concordar-hi i a dissentir-ne. A demanar-se què han estat, què són i què volen ser els catalans respecte a la llengua. I només la desídia pròpia dels mandrosos, o l'esquarterament gremial entre filòlegs massa «llenguados» o massa lletraferits, i entre sociolingüistes poc historiadors o historiadors poc sociolingüistes, així com l'ultraespecialització empobridora de tots plegats, fan que Marfany 2001 i Marfany 2008 hagin suscitat fins ara tan escassa controvèrsia o tan pàl·lida adhesió. Quin greu de país!

## Bibliografia

L.V. ARACIL, «Introducció» a Eduard Escalante, *Les xiques de l'entresuelo, Tres forasters de Madrid*, València: Col·lecció Garbí, 1968.

L.V. ARACIL, *Dir la realitat*, Barcelona: Edicions Països Catalans, 1983.

P. BOURDIEU, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, París: Librairie Arthème Fayard, 1982.

J. CARBONELL, «Comentaris sobre la Decadència», *Serra d'Or*, març de 1961, p. 24-26.

J. FUSTER, *Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona: Editorial Selecta, 1968.

J. FUSTER, *La Decadència al País Valencià*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1976.

P. MARCET; J. SOLÀ, *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític*, Girona: Universitat de Girona i Universitat de Vic, 1998.

J.-L. MARFANY, *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona: Empúries, 2001.

J. MURGADES, *Llengua i discriminació*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1996.

R.L. NINYOLES, *Conflicte lingüístic valencià. Substitució lingüística i ideologies diglòssiques*, Barcelona: Edicions 62, 1969.

R.L. NINYOLES, *Idioma i prejudici*, Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1975.

A. PALAU Y DULCET, *Manual del librero Hispano-Americano*, Barcelona: Librería Anticuaria de A. Palau, 1948-1977.

V. PITARCH I ALMELA, *Llengua i església durant el barroc valencià*, València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.



M. PUEYO I PARÍS, *Tres escoles per als catalans. Minorització lingüística i implantació escolar a Itàlia, França i Espanya*, Lleida: Pagès editors, 1996.

J. SOLÀ, «L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX», dins J. MONÉS, P. SOLÀ [ed.], *Actes de les 5enes Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalana*, Vic: Eumo Editorial, 1984, p. 175-192.